

A szerbek és Szerbia a magyar történetírásban a 19. században

A magyar történetírás történetének kutatói annak 19. századi fejlődését áttekintve és értékelése során eddig még a megállapítás szintjén sem említették, hogy nem kevés magyar történetíró foglalkozott a szerbek és Szerbia történelmével. A magyar történetírás történetei, Horváth Mihályétól, Hómann Bálintétól, Glatz Ferencén, R. Várkonyi Ágnesén és Gunst Péterén át Várdy Béláéig, kivéve az egyedi tanulmányokat, mint amilyen Fried István *Szerbia felfedezése a magyar felvilágosult történetírásban* című munkája, teljes egészében soha nem tekintették át és nem értékelték a Balkán történelméhez kapcsolódó műveket, csupán megállapították, hogy a Kállay Benjámín és Thallóczy Lajos köré tömörülő történészek, a bécsi kör szerzőinek művei a magyar történetírás balkanológiai iskoláját képezik. Ebben a tényben kell keresnünk annak az okát is, hogy a fenn említett szerzői áttekintések miért nem tanulmányozták és értékelték azoknak a műveit, akik a megjelölt időszakban a balkanológiai kutatások keretében a szerbek és Szerbia történelmével is foglalkoztak.

A magyar történetírás történetével foglalkozó kutatóknak a téma iránti látszólagos érdektelensége nem tehetett semmissé aényt, hogy nem kevés azoknak a történészeknek a száma, akik a 19. század során folyamatosan foglalkoztak a szerbek és Szerbia történelmével kapcsolatos kérdésekkel.

A vizsgálódásaimat azoknak a 18. századi szellemi áramlatoknak, kutatási módszereknek és a forráskritika eredményeinek az értékelésével kezdem, amelyek a 19. századi magyar történetírás alapjául szolgáltak. Ezeket az alapokat a 18. század végén alkotó jezsuita kutatók, „kiművelt emberfők” és antikváriusok műveiben kell keresni, amelyek megalapozták a majd a 19. században külön tudományággá fejlődő magyar tudományos történetírást. Ezzel egy időben pedig kezdetét jelentették a szerbek és a Szerbia története iránti érdeklődésnek. A kor szellemi áramlatainak hatására, önmaga helyét

keresve a világ folyamataiban és a közvetlen környezetében, a magyar történetírás érdeklődése a szomszédos népek történelmének tanulmányozására is kiterjedt. A magyar–szerb kapcsolatok esetében ez az érdeklődés a történelmi körülmények következményeként nem maradt csupán a szomszédos nemzet iránti érdeklődés szintjén, hanem a történelmi sorsközösségből eredően, még az ellentétes történelmi érdekek ellenére is, kölcsönösen beépültek egymás nemzeti történelmébe és történetírásába is.

A magyar nemzetnek különböző történelmi korokban ilyen viszonya volt minden olyan szomszédos néppel, amely egykoron a Magyar Királyság területén élt, különösen azok után az etnikai változások után, amelyek a középkori állam területén a török alóli felszabadulás után bekövetkeztek, különböző államformákban, különböző irányban fejlődő történelmi érdekekkel.¹

Ebben a kontextusban a magyar és a szerb nép viszonyát sajátosnak tekinthetjük. E sajátosság azokban a humán tudományágakban, amelyek közé az irodalom- és nyelvtudomány mellett a történetírás is besorolható, fokozottan volt észlelhető. A történetírás, mint kifejezetten nemzeti tudományos diszciplína, teljes kifejlődését a jelzett időszakban, 1790 és 1918 között érte el, a hosszú 19. században, amely a nemzetnek és a nemzetinek az érvényesülési periódusaként, az akkori felfogás szerint, az állami fejlődés lényegét is jelentette. A szerb–magyar viszony a történetírásban az ellentétes nemzeti érdekek felszínre törésében jut kifejezésre. A 19. századi magyar történetírás saját államának szövevényes történelmi sorsát tanulmányozva, a saját történelmi kérdéseivel foglalkozva arra kényszerült, hogy szembesüljön a szomszédos népek történelmével, és arról sajátos képet alakítson ki, így a szerbek és Szerbia történelméről, a magyar–szerb viszonyokról is, és mindezt beépítse saját történelmi tudatába.

Az ilyen érdeklődés kiváltó, de nem kizárólagosan egyedüli motívuma annak a nagyhatalmi koncepciónak a felújítása volt, amely a török veszély elmúltával délre és keletre terelődött. Ezt a nagyhatalmi koncepciót arra a történelmi magyarázatra alapozták, amelyre a magyar korona viselőiként a „történelmi jogon” alapuló terjeszkedési terveik a többi között Boszniára, Oláhországra, Dalmáciára, Szerbiára, később (1878-ban) Bosznia-Hercegovinára is kiterjedtek, amihez a tudományon alapuló indoklást a történészek-től várták el. Ehhez a „napi politikai” motívumhoz társult a magyaroknak az az elégedetlensége, amelyet a Dél-Magyarország területén bekövetkezett etnikai változások idéztek elő, amelyek részben a természetes hosszan tartó migrációval történtek, elsősorban a szerbek esetében, részben pedig a különféle népeknek a hosszan tartó török uralom alatt elnéptelenedett magyar országrészre való tervszerű betelepítése okozta. Így a szerbeknek 1690-ben

¹ Ilyen összefüggésben a kérdések külön csoportját képezik a román–magyar és külön a horvát–magyar viszonyok, amelyeket Horvátországnak és Erdélynek az államberendezésben elfoglalt státusával értelmeznek.

történt tömeges betelepülése magában hordozta a nemzeti érdekek összeközösésének csíráit is. Különösen akkor, amikor a betelepült szerbek külön státussal rendelkező terület elnyerése iránti törekvése és követelése 1790-től kezdve több ízben is nyíltan kifejezésre jutott.

Ezek a törekvések kihatottak a magyar történetírára is, mert a magyar történetírók a magyarországi szerbek történetének vonatkozásában, műveikben azt igyekeztek bizonyítani, hogy a magyar nemzetnek történelmi jogai vannak egykori etnikai területén. A fent említett okok azonban nem gátolták a szerb történelmi témáknak a modern eszmei áramlatok szemszögéből való áttekintését, korszerű módszerek alkalmazását, a történettudomány 19. századi vívmányainak alkalmazását, amelyeket azok a magyar történészek is elsajátítottak, akik a szerbek és Szerbia történetével foglalkoztak.

A 19. századi magyar történetírás korszakolása (1790–1830, 1830–1867, 1867–1918) a magyar gazdasági, politikai és társadalmi történelem fő periodizációját követi. Ezt a korszakolást azonban – amikor azokról a történetírókról van szó, akik a szerbek és Szerbia történelmével foglalkoznak –, feltételesnek tekinthetjük, mert ezeknek a műveknek a keletkezését azok a tényezők is befolyásolták, amelyek a bel- és külpolitikai körülményekből eredtek, és különösen a 19. század második felében jutottak kifejezésre a két nemzet, majd a két ország viszonyában.

Az első korszakban a felvilágosodás eszméinek hatására a *korszerű* magyar közvélemény érdeklődése a szellemi, a kulturális élet és irodalom terén nyilvánult meg, a hatások és összefonódások világos bizonyítékaival. Ez az érdeklődés aztán a Kelet iránt vonzó és a Török Birodalmon belüli nemzeti mozgalmakkal rokonszenvező európai áramlat hatására kibővült, különösen a szerb felkelés történetét megíró Ranke-mű megjelenése után, aki értesüléseit első kézből, a „tanult szerbtől”, Vuk Stefanović Karadžićtól szerezte. A szerb nép harcáról szóló igaz történet, amint azt Marczali Henrik később leírta, általa „a homéroszi eposz magasságába emelkedett”.

A század második felében, különösen az 1860 és 1878 közötti időszakban, az osztrák–magyar kiegyezéssel, Magyarország megváltozott államjogi helyzetével, formálisan lehetőséget kapott arra, hogy kihasson a Monarchia külpolitikai kérdéseire. Így a keleti kérdés rendezésében és a balkáni népekkel szembeni viszony kialakításában (tehát a szerbek irántiban is), lehetőség nyílt Magyarország aktív szerepvállalására. Ez a megújult érdeklődés azonban nem volt gazdasági és politikai motiváltság nélküli. Észlelhető volt bennük a magyar történelmi igények felszínre törése a tőle délre és keletre fekvő országok irányába is.

A 19. századi magyar történetírás fő irányában nem tért el a kijelölt és a kort jellemző céljától, eredményeivel és tudományosságának szintjével azonban mégis sikerült felülemelkednie a napi politikai törekvéseken, a szerbek és Szerbia története iránti érdeklődését pedig tudományos alapokra helyezni. Ezt a tényt nem lehet kizárólag a történészeknek a Magyarországon élő szer-

bek, azaz a nemzetiségek iránti érdeklődéseként értelmezni, ahogy azt Glatz Ferenc állítja, ez tagadhatatlanul egyben a szomszédos ország történelme iránti érdeklődés is volt, amely nélkül nem lehetett volna objektíven megírni sem Magyarország, sem a magyar nép történetét.

Tanulmányunkban főbb vonalakban megjelöltük a magyar polgári történetírás eszmei ívét is, amely a 19. századi európai eszmei áramlatok hatása alatt állt. Figyelmet szenteltünk a felvilágosodás szellemében író Johann Christian Engelnek és Ignaz Aurelius Fesslernek, az előbb romantikus, majd liberális Horváth Mihálynak és Szalay Lászlónak, a pozitivisták szemléletét képviselő Kállay Benjáminon és Thallóczy Lajoson át egészen a marxista Szabó Ervinig és Jászi Oszkárig mindazoknak, akik a korszellemmel haladva, foglalkoztak a szerb történelem egyes kérdéseivel. Azoknak a szerzőknek a műveit – mint például Thim Józsefét –, akiknek a történetírói munkássága átnyúlik a 20. századba, csak az 1918-ig megjelent műveit vizsgáltuk. Ezek a művek nemcsak a 20. századot jellemző eszmei áramlatok befolyása alatt álltak, hanem a Monarchia széthullását követő időszakban a „Trianon-szindróma” is hatással volt rájuk.

A magyar történetírásban a szerbek és Szerbia annak kezdeteitől fogva jelen vannak. Anonymus, az első magyar történetíró is említést tesz Szerbiáról, amelyet Rácországgként emleget. A későbbi szerzőknél, egészen a 18. és 19. század fordulójáig, ez az érdeklődés azoknak a történelmi eseményeknek és kapcsolatoknak a leírására korlátozódik, amelyekben a magyarok és a szerbek is részt vettek, illetve azokra az eseményekre, amelyek Magyarország és Szerbia viszonyára vonatkoznak. A szerbek és Szerbia fogalma a magyarok történelmi tudatába konkrétan a magyar történetírás tudományágga fejlődése során, a 18. század végétől kezdve a 19. század folyamán épült be, amihez a felvilágosodás korának ideológiai nyitottsága és a nemzeti újjászületés kezdeti szakasza is nagymértékben hozzájárult.

A megnövekedett történelmi érdeklődés kezdeteire és a megjelölt időszak témaválasztására azon külpolitikai körülmények is hatással voltak, amelyet az osztrák uralkodók és udvar a Balkán-térséggel és népeivel szemben folytatott expanziós politikája eredményezett, amelyek akkor kezdték el a több évszázados török uralom alóli felszabadulásukért vívott harcukat. A történetírás fokozott érdeklődésének okát abban a tényben kell keresni, hogy törekvéseihez az osztrák uralkodóház formális jogi indoklást keresett, amit csak a magyar korona történelmi jogaival bizonyíthatott, ehhez tudományos magyarázatot az „udvari történéssz” szerepében Pray György írt.

Johann Christian Engel és Ignaz Aurelius Fessler műveiben Szerbia a magyar korona mellékterületeként jelenik meg, s a középkori államok ideiglenes vazallusi viszonyán alapuló érdeklődést az uralkodók időrendi felsorolásával mutatják be. Ezekben a történelmi áttekintésekben és egyedi tanulmányokban Dušan cár uralkodásának időszaka, a rigómezei csata, a szerbeknek Magyarországra való középkori letelepülésének ténye, a Tatai Szerződés, a

Čarnojević vezette szerb népvándorlás, a temesvári kongresszus a szerb történelem sorsdöntő, jelentős mozzanataiként olyan kiemelt eseményekként szerepelnek, amelyek a magyar történelem szempontjából is jelentősek voltak.

A 19. század első felében a magyar történetírásnak a szerbek és a Szerbia iránti érdeklődése két irányban fejlődött. Egyrészt Szerbia felé fordul, mint a török hódoltság előtti szomszédos ország iránt, másrészt pedig a Magyarországon élő szerbek felé irányult, akik a temesvári kongresszuson (1790) első ízben fejezték ki a Magyarország keretein belüli saját területre vonatkozó nemzeti követeléseiket, amely a magyar nép történelmi jogait kérdőjelezte meg, és ellentétes volt annak nemzeti törekvéseivel. A nemzeti érdekek szembefordulása és ellentétes irányú alakulása az 1848–49-es események során érte el a tetőfokát.

A szerb követelésekre reagálva, a magyar történészek egy része, amely elégedetlen volt a Magyar Királyság területi egységének helyreállítását elhanyagoló politikával meg a bécsi udvarnak a szerbekhez való viszonyulásával, a történelmi igazság és a történelmi jogok igazolása végett fokozta a történészek szakmai érdeklődését a múltbeli bizonyítékok és események iránt. Az abszolutizmus idején erre elsősorban Magyarország kedvezőtlen helyzete ösztönözte őket, a kiemelt területként kezelt Szerb Vajdaság létezésének időszakában pedig fokozott formájában volt észlelhető ez a jelenség. Az osztrák viszonyoknak a Magyarországgal szembeni megváltozásával, annak a lehetőségnek a keresésével, hogy Magyarország bekapcsolódjon a Császárság életébe, és megeljük államjogi helyzetét, a társadalomtudományoknak, különösen a jognak, az előállt helyzet történelmi gyökereit alapos elemzésnek kellett alávetni. A magyar történészeket külön is érdekelte a magyarországi szerbség helyzetének és státuszának jogtörténeti alakulása. Tanulmányozták a Magyar Királyság déli megyéinek és bánágainak középkori történelmét, azokat az etnikai változásokat, amelyek a Magyar Királyságnak ezen tartományaiban, a török alóli felszabadulás után bekövetkeztek. Az ilyen vizsgálódás Szalay László, Pesthy Frigyes és Szentkláray Jenő műveit jellemzi. A Magyarország déli részeire való szerb betelepülés történetének vizsgálatát, a helynevek összevető elemzésével, még inkább motiválta a magyar értelmiség elégedetlensége Magyarország helyzetével a Habsburg Monarchia keretében, s ebből a szemszögből dolgozták fel a Határőrvidék és a Sajkásvidék kiemelt területeinek a történetét is. Fokozott figyelmet szenteltek a Brankovićok történelmi szerepének, a szerb despota titulását pedig külön történelmi elemzésnek vették alá. Noha ezeknek a műveknek a megszületése politikai indítékú volt, azok mégsem tértek el a szakmai követelményektől és a korszerű módszerek alkalmazásától, így az eredmények az objektivitás keretein belül maradtak. A történelmi jogokat bizonyító cikkeken a modern nyugati polgári eszmék hatása érezhető, a nyugat-európai történetírói irányzatok és iskolák módszerének alkalmazásával írták őket. Sajátos hungarocentrikus színezetük ellenére, e művek nemcsak a magyar történetírás fejlődését tükrözték, hanem közvet-

ve hatással voltak a szerb történetírás fejlődésére is, előbb a magyarországi szerb értelmiségiek körében, később pedig magában Szerbiában is.

A magyar kutatók képzettsége, módszertani készsége, a források kritikai elemzése iránti hajlama, valamint a történelmi kutatások szakosodásának kezdete az osztrák–magyar kiegyezés (1867) utáni időszakban hatással volt a szerbekkel és a Szerbiával kapcsolatos kutatásokra is. Ez a minőségbeli különbség a magyar történészek ún. bécsi körébe tömörülő szerzők művein figyelhető meg, ők voltak azok, akik a pozitívista módszer erős hatása alatt kutatták nemcsak a bécsi, de a török, olasz és spanyol levéltárak anyagát is. Kállay Benjámint és Thallóczy Lajos köré tömörülve, levéltárosokként és a közös minisztériumok hivatalnokaként a magyar történelemre vonatkozó anyag kiválasztásán dolgozva, mentoruk Szerbia és a Balkán iránti érdeklődésével összhangban történelmi cikkeket és összefoglalókat is írtak.

A történelmi segédtudományok terén szerb témákkal genealógiai, numizmatikai, diplomáciai, címer- és pecsétani munkáikban Erdy János, Wertner Mór, Hodinka Antal és Thallóczy Lajos foglalkoztak.

A 19. század második felében a balkáni országok és a Szerbia iránti történelmi érdeklődést meghatározta az Osztrák Monarchia európai befolyásának szűkülése és átirányulása a határaitól délre és keletre fekvő területek, a Balkán-félsziget területe felé, ahol ezek az érdekek ütköztek az orosz érdekekkel. A török hatalom elleni küzdelem magában hordozta a közös származás és vallás tudatának ébredését, ami az orosz befolyás előretörését tette lehetővé, amelytől nemcsak a politika, hanem a történelmi tapasztalatok alapján a magyar értelmiség is ösztönösen védekezett, s az említett időszak történetírásán is nyomot hagyott.

Kállay Benjámint *A szerbek története* című műve, amely Rankénak a szerb felkelés történetével foglalkozó műve után az egyedüli, amelynek témája kizárólag Szerbia története, a szerb történelem első egységes feldolgozása és modern szintézise. Ez már nemcsak a szerb uralkodóknak és tetteiknek egyszerű felsorolása, hanem a történelmi analízis kísérlete, bizonyító forrásokkal alátámasztva, a szerbek történetének, az eseményeknek és a hozzájuk kapcsolódó jelenségeknek az áttekintése, mint olyan folyamatnak, amelynek mind csúcspontjai, mind pedig hullámvölgyei is vannak. Ebben a történelmi áttekintésben a szerző külön figyelemmel vizsgálja a szerb felkelés történetét, amely Kállay szerint nemcsak Szerbia történelmében rendkívüli történelmi esemény, hanem annak balkáni és európai környezetében is, különös tekintettel a szomszédos országokban letelepült szerbek egymás közötti viszonyainak jelentőségére.

A szerb témákat nem kerülik meg a társadalomtudományi kutatások sem, Szabó Ervin például a történelmi materializmus szemszögéből írt művében az 1848–49-es történelmi eseményeket – amelyekben a szerbek az ellenforradalmár megjelölését kapták –, osztályszempontú elemzéssel ellenkezőleg értékeli.

A szerb történelem témáin vagy a kiemelkedő szerb személyiségek munkásságának a feldolgozásával a magyar történetírás jelentős alakjai mutatták fel a tehetségüket és szakértelmüket. Thallóczy Lajos például székfoglaló beszédét a Magyar Tudományos Akadémián Pavle Bakićról tartotta, Hodinka Antal a magántanári szakdolgozatának témájául a szerb diplomáciai emlékiratokat választotta, Márki Sándor doktori disszertációjának a témája pedig Pero Segedinac felkelése volt.

A magyarországi szerbek történetét a magyar történészek, a német pozitívista történetírás hagyományos módszerére támaszkodva, a helyi és megyei monográfiáiról mozgalom keretében dolgozták fel, amely a szerbeknek és történelmüknek a magyar történelembe és társadalomba való beilleszkedéséről is tanúskodik. Ebben a munkában Thim Józsefhez hasonlóan, más magyar és szerb szerzők bevonásával kiegyensúlyozott történelmi szemléletű leírások, életrajzok, néprajzi és szociográfiai cikkek jelentek meg. Az ilyen tevékenységben a Történelmi és Múzeumi Társulatok jártak élen, amelyekben nemcsak tanult történészeket találunk, hanem a történelmet kedvelő egyéb képzettségű értelmiségieket is. Ilyen vonatkozásban pozitív példaként említhetjük a Dudás Gyula szerkesztésében megjelent *Bács-Bodrog Vármegye Monográfiáját*, vagy Erdújhelyi Menyhért *Újvidék története* című munkáját, amelyek a magyar államjogi álláspont mellett is objektíven mutatták be és értékelték a szerbek történelmi szerepét.

A forrásművek megjelentetésében a magyar történetírás a 19. század során a Katona István és Pray György jezsuita történetírók művein alapuló forrásgyűjteményektől J. K. Engel és Fejér György történelmi munkáin át eljutott a forrásművek hivatalosan megszervezett, rendszeres gyűjtéséig és kiadásáig. Az első időszakot a magyar történelmi források gyűjtése, mennyiségi összegezése és megjelentetése jellemezte, amelyben a szerb történelemre vonatkozó forrásokat a Magyarország, illetve a magyar koronához tartozó területek történelmére vonatkozó forrásgyűjteményekbe sorolták be, így Fejér György monumentális gyűjteményébe is. A magyar történészek 1885. évi kongresszusától és Thallóczy Lajos ott elhangzott beszámolójától kezdve viszont, a Magyar Tudományos Akadémia – azaz a legmagasabb rangú magyar tudományos intézmény – Történelmi Bizottsága a magyar történetírás számára különösen fontos források terület és téma szerinti rendszeres átcsoportosításán és kiegészítésén dolgozott. Ezt a tényt a magyar történetírás története mindmáig nem konstataálta, ezért tesszük meg most mi dokumentáltan. Ennek a rendszeres munkának az eredménye a többi között Thallóczy Lajos és Áldásy Antal *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526* című gyűjteménye, amely a Magyarország melléktartományainak oklevéltára sorozat második köteteként jelent meg. Ez a forrásgyűjtemény ma is az egyik leggyakrabban használt forrásgyűjtemény a magyar–szerb

középkori történelmi kapcsolatok terén. A magyar történettudomány ilyen jellegű tevékenységei között itt kell megemlítenünk a magyar történészek hozzájárulását a *Svetostefanska hrisovulja* megjelentetésében és a Vatroslav Jagić szerkesztésében való közléséhez.

Többek közt, noha nem ez volt az elsődleges feladatunk, figyelemmel kísértük a szerb történészek és a magyar történétírók 19. századi kapcsolatainak minden jelét, és ennek eseteit és létezését jeleztük. Az indítékok kutatására és alaposabb elemzésére ebben a dolgozatban nem tértünk ki. A szerb kutatók a magyar szerzők műveit főleg a Konstantin Jireček történelmi szintézisének, *A szerbek története* 1911-es megjelenéséig használták, amelyhez később szívesebben fordultak azok a szerzők is, akik tudtak magyarul. A magyar történészek művei így látszólag eltűntek a szerb szerzők műveinek irodalom- és forrásjegyzékéből. Rá kell azonban mutatnunk arra, hogy Konstantin Jireček a művében nemcsak használta a magyar forrásgyűjteményeket és az említett magyar szerzők munkáit, hanem együtt is működött velük.

A szerbek és a Szerbia történelmével való foglalkozás politikai okai és indítékai miatt jelentkező minden fenntartás mellett is megállapíthatjuk, hogy a magyar történetírás 1790 és 1918 közötti fejlődése és tudományos eredményei – tekintettel e munkák mennyiségére és minőségére – arról tanúskodnak, hogy a magyar történetírás jelentősen hozzájárult a szerbek és Szerbia történetének rekonstrukciójához és a róluk alkotott modern történelmi kép kialakításához. A magyar történetírás 19. században keletkezett művei ma is részét képezik a kölcsönös kapcsolatok korszerű értelmezésének, ugyanakkor pedig bizonyítékai annak a szerb–magyar történelmi és kulturális összefonódásnak, amely egyben a magyar és a szerb kultúra alapjainak is összetevő részeit is képezi.

